

Aandachtsgebied 87: Middelsee-Marne

Afgrenzing

Het gebied wordt aan de oostzijde begrensd door de Vijfhuisterdijk, de Breedijk/Hege Dijk/De Trije Romers en de Aldedijk. Bij Tsjinseburen gaat de grens verder westelijk parallel aan de provinciale weg N354 tot aan Scharnegoutum. Vanaf dit punt loopt de grens over de St. Martensdijk, de Ringdijk en de Easthimmerwei ten noorden van de plaatsen Abbegeasterketting en Remswerd naar de Trije Dyken. Op dit punt begon de Marneslenk die onder Bolsward begrensd wordt door de Marnedijk in het noorden en allerlei lokale dijken in het zuiden. Voorbij Grauwe Kat kwam de Oude Rijd samen met de Marne. Deze slenk vormde ook een verbinding tussen de Middelsee en het Vlie. De twee slenken werden bedwongen door de Pinjumer Gulden Halsband. Vanaf Bolsward wordt de noord- en westgrens van de Middelsee bepaald door de Ridderdijk, de Kloosterweg, de Paaldijk en de Slagtedijk samen met de Doniadijk, de Hegedijk en de Grienedijk.

De landschapsgenese van Middelsee-Marne

Het landschap vóór de eerste bewoning

Het landschap van de Middelsee en de Marne bestond oorspronkelijk uit verschillende zeeboezems. De Middelsee ontstond als zeeboezem rond 500 voor Christus en vormde de scheiding tussen Oostergo en Westergo. Deze boezem wordt gezien als een verwijde benedenloop van de rivier de Boorne. Het toponiem Boorne komt als Bordine of Bordena, wat grens betekent, al in de 8e eeuw voor als benaming voor de Middelsee. Pas rond 1500, toen grote delen van het gebied reeds waren ingepolderd, raakte de naam Middelsee in gebruik.

Omstreeks het jaar 1000 bereikte de Middelsee haar grootste uitbreiding, tot dichtbij Bolsward. Via de Marneslenk en de Oude Rijd kreeg de Middelsee in deze tijd een verbinding met het Vlie, waardoor heel Westergo omsloten werd door geulen en zeearmen. Door overstromingen en afkalving van de oevers bij stormvloed was de Middelsee een steeds grotere bedreiging gaan vormen voor de bewoners van het omringende land. Om hun gebied te beschermen begonnen de bewoners van Oostergo en Westergo vanaf de 11e eeuw dijken aan te leggen langs de Middelsee. Hierna brak een periode aan waarin verzanding van de Middelsee op gang kwam, waardoor het gebied geleidelijk dichtslibde. Niet lang hierna werd een begin gemaakt met de eerste inpolderingen van het gebied. Daar bewoning van het gebied pas mogelijk werd nadat er bedijkingen hadden plaatsgevonden, zal in het navolgende eerst de waterstaatsfunctie behandeld worden en daarna de woonfunctie.

Waterstaatsfunctie

Bedijking

De eerste dijken in het gebied werden opgeworpen langs de Middelsee om het oudland van Oostergo en Westergo te beschermen. Deze eerste dijken waren aanvankelijk nog lage dijken en zomerkaden die geen bescherming boden tegen hoge vloedstanden. Een deel van de bedijking van de Middelsee bestaat uit 10e eeuwse dijken van twee van de oude moederpolders van Westergo, de polders van Hartwerd-Witmarsum en Oosterend. Er wordt aangenomen dat de dijken langs de gehele Middelsee omstreeks het jaar 1000 tot stand zijn gekomen en dat de verbinding via de westelijke uitlopers van de binnensee met het Vlie toen nauwelijks meer bestond. Vanaf deze tijd werd overgegaan tot offensieve bedijkingen. Door de snelle verzanding van de Middelsee werd het al in de 11e eeuw mogelijk om in het zuidelijk deel gebieden in te polderen. Geleidelijk werd steeds meer land op de zee gewonnen; een proces dat vele eeuwen in beslag heeft genomen.

Er werd met inpolderen begonnen wanneer een gebied hoog genoeg was opgeslibd, waarna het land door een dijk werd afgedamd. De dijken van het oudland vormden de basis waarop de verschillende afsluitdammen werden gebouwd. De landaanwinning geschiedde op twee manieren. Door de bewoners van het oudland werden lokale kaden aangelegd die parallel liepen aan de dijken van de Middelsee. De Piksharnedijk ten westen van Goutum is waarschijnlijk een dergelijke lokale kade. Belangrijker echter waren de dijken die dwars op de Middelseedijken werden aangelegd en zo delen van de geul afdamden. Met de aanleg van elke nieuwe dijk verder zeewaarts, verloor de voorgaande dijk haar zeeverende functie en kreeg deze de functie van slaperdijk.

De inpolderingen begonnen ten oosten van Bolsward. De eerste afsluiting van een deel van de Middelsee betrof de Skieppeleane/Jonge Dijk ten noorden en ten oosten van het dorp Nijland. Deze dijk is aangelegd begin 11e eeuw en zorgde ervoor dat 't Marlan in cultuur kon worden gebracht. Ten zuiden van 't Marlan is het overigens onduidelijk waar de dijk tegen het water van de Middelsee

precies heeft gelegen. Door de inpoldering van dit gebied was het gevaar van overstromingen in het laag gelegen veenlandschap ten zuiden van 't Marlan nagenoeg verdwenen. Niet lang daarna volgde de dijk Hartwert-Klieuw, die de inham van de Middellzee richting Waaxens afsloot. De volgende afsluiting, begin twaalfde eeuw, betrof de Nijlandsdijk/Lage Dijk tussen Grootewierum en Scharnegoutum. Daarna volgde rond 1200 de aanleg van de Krenser Arm ter hoogte van Oosterwierum en Rauwerd. Deze korte dijk sloot de zuidelijke arm van de Middellzee af. Ongeveer tegelijkertijd werd de kwelder van de Moezel tussen Rauwerd en Tsjinseburen afgesloten. In de 13e eeuw verliep de opslibbing veel sneller, wat waarschijnlijk samenhang met de vorming van de Zuiderzee. Het snelle opslibben zorgde voor veel nieuwland. In de eerste helft van de 13e eeuw kon de Tjessingadijk worden aangelegd. Als gevolg hiervan verloor Leeuwarden haar ligging aan de zee. In de tweede helft van dezelfde eeuw was er genoeg land opgeslibd om ter hoogte van Cornjum en Britsum naar Beetgumermolen een nieuwe dijk aan te leggen, de Skrèdijk. Deze dijk vormde de laatste dijk van de inpolderingen van de Middellzee.

De opslibbing in het gebied bleef doorgaan, waardoor meer land ingepolderd kon worden. Deze nieuwe gronden gingen echter niet meer behoren tot Oostergo of Westergo, maar er ontstond een geheel nieuwe gemeente: het Bildt. Dit gebied werd onder het bewind van de hertog van Saksen ingedijkt. Hij had zich rond 1500 de buitendijkse landen toegeëigend en had een overeenkomst gesloten met vier Hollandse edellieden om het gebied te bedijken en gebruiksklaar te maken. De eerste dijk die in het Bildt werd aangelegd was de Oude Bildtdijk, die het Oud Bildt omsloot. In 1600 werden de Nieuwe Bildtdijk en de Koedijk aangelegd, die polder het Nieuw Bildt omsloten. Deze twee dijken werden slaperdijken door de aanleg van de Poldijk en de Noorderleegdijk die respectievelijk in 1715 en 1754 werden opgeworpen. Deze twee dijken omsloten de Oude Bildtpollen en de Nieuwe Bildtpollen.

Naast de inpolderingsdijken zijn er in navolging van de Friese traditie ook verscheidene binnendijken aangelegd. Deze binnendijken boden een extra bescherming voor het geval de primaire dijken zouden doorbreken. Vermoedelijk vertrouwde men de primaire dijken nog niet geheel. In het gebied van de Middellzee en de Marne zijn de binnendijken alleen in het zuidelijke gebied te vinden. De Tsjarddijk, de Huniadijk en de Ivige Leane vormen de binnendijken in dit gebied.

Afwatering

Voor de afwatering van het Marne en de Middellzee zijn talloze vaarten gegraven. Bij de zuidelijker inpolderingen hebben deze vaarten vaak een onregelmatig verloop, in het Bildt is een netwerk van rechte vaarten aangelegd. Op plaatsen waar de afwateringskanaaltjes een zeedijk kruisten werd een sluis of "zijk" aangelegd om het water te lozen. Door de verdere bedijkingen kwamen dit soort zijlen vaak midden in het land te liggen, aan een voormalige zeedijk waar de vaart eens uitmondde in de zee. Zo lag bij Oude Leije een belangrijke sluis van Oostergo, die binnenwater loosde op de Middellzee. Na de bedijkingen van het Bildt moest de sluis verder zeewaarts gelegd worden in de Oude Bildtdijk/Koedijk, waarbij het dorp Bildtzijk ontstond. Door de verdergaande opslibbing in het Bildt raakte deze sluis echter al snel buiten gebruik en bij de volgende fase van inpoldering werd er in het verlengde van de oude afwateringssloot een nieuwe sluis aangelegd. Uiteindelijk kwamen er drie sluisen met zijldorpen in elkaars verlengde te liggen: Oude Leije, Oude Bildtzijk en Nieuwe Bildtzijk. De sluis bij Nieuwe Bildtzijk zorgt overigens nog steeds voor de afvoer van het binnenwater.

De inpoldering van de Middellzee en het Bildt had ingrijpende gevolgen voor de afwatering van de aangrenzende gebieden in Oostergo en Westergo, die voorheen plaatsvond op de Middellzee. Reeds genoemd is de steeds verdere opschuiving van de uitwateringssluis van Oostergo bij Oude Leije. In het Middellzeegebied werd het afwateringsprobleem voor een deel opgelost door de aanleg van de Zwette. Voorheen vormde de Middellzee de grens tussen de twee goën, maar na de inpoldering werd een nieuwe grens gevormd door de Zwette. Deze sloot was naast een grenssloot tevens een waterkering en waterscheiding. De waterscheiding maakte het mogelijk dat zowel Westergo als Oostergo hun eigen waterhuishouding konden verzorgen. De kade van de Zwette lag echter aan de Oostergose kant, waardoor Oostergo geen water kon lozen op de Zwette en de afwatering moest verleggen naar de Noordzee. Westergo kon wel afwateren op de westelijk van de kade gelegen Zwettesloot. De Zwette is nog als sloot te herkennen vanaf de Skrèdijk tot Leeuwarden; van Leeuwarden tot aan Sneek is de sloot vergraven tot trekvaart.

Woonfunctie

De nieuwlanden van de Middellzee zijn nooit intensief bewoond geweest omdat de meeste gronden werden verdeeld onder de reeds bestaande nederzettingen op het oudland. De bewoning in deze

gebieden bestaat dan ook uit wat verspreide bebouwing. Vooral langs de oude dijken liggen boerderijen. Er is een duidelijk verschil tussen het gebied ten zuiden van de Krenser Arm, waar redelijk veel bebouwing is, en het gebied ten noorden van deze dijk, waar de bewoning vrijwel ontbreekt. Een uitzondering op de over het algemeen verspreid liggende bebouwing is het dorp Nijland. De Middellzee was op dit punt zo breed dat er ruimte was voor een nieuwe nederzetting. In tegenstelling tot het Middellzeegebied, waar de bewoners uit de aangrenzende gebieden in Oostergo en Westergo kwamen, waren de kolonisten van het Bildt afkomstig uit Holland. Gevolg van de planmatige opzet van de ontginningen was, dat de bebouwing een ander beeld geeft dan in het Middellzeegebied. Naast de verspreide bebouwing langs de wegen zijn er verscheidene nieuwe dorpen ontstaan. Deze dorpen in het gebied hebben verschillende vormen. Zo trok een sluis of zijl vaak bedrijvigheid aan en ontstonden typische zijldorpen zoals Oude Bildtzijl. Nadat een nieuwe dijk zeewaarts van de oude was gelegd, verschoof ook het zijldorp mee: bij de sluis in de nieuwe dijk ontstond een nieuw zijldorp. Op deze wijze ontstond een opeenvolging van zijldorpen die in elkaars verlengde lagen, zoals bij Oude Leije, Oude Bildtzijl en Nieuwe Bildtzijl het geval is. Daarnaast komen er in het Oud Bildt lineaire nederzettingen langs de centrale weg - de Middellweg - voor, soms op een kruispunt van deze weg met een andere weg. Langs deze weg zijn drie nederzettingen zijn gesticht; van west naar oost waren dit de nederzettingen Wijngaarden, Altoena en Kijfhoek. Wijngaarden en Kijfhoek zijn genoemd naar de plaatsen in Zuid-Holland waar de edellieden vandaan kwamen die de ontginningen in het Bildt leidden. De plaatsnamen veranderden in de loop van de tijd in de naam van de heilige aan wie de kerk gewijd was. Deze namen kennen wij nu nog steeds: Sint Jacobiparochie, Sint Annaparochie en Lieve Vrouwenparochie.

Naast deze geconcentreerde bebouwing hebben zich langs de (voormalige) zeedijken lineaire bebouwingslinten gevormd. Na de aanleg van een nieuwe zeedijk ontstond eerst geleidelijk bebouwing met boerderijen aan de landwaartse kant van de dijk. Nadat er een nieuwe inpoldering tot stand was gekomen en de oude dijk een slaperdijk was geworden, werd ook de vlakkere zee kant van de dijk bebouwd. Hier ontstonden dorpen zoals Nij Altoena, dat richting zee is uitgebreid.

Agrarische functie

De nieuwe grond werd voordat het gebied was ingepolderd al op veel plaatsen bewerkt. De hoger opgeslibde delen overstromden alleen nog in de winterperiode en met springvloed. De rest van het jaar werd het gebied overwegend als weiland gebruikt om het vee op te laten grazen. Na de inpoldering waren de gronden permanent te gebruiken. Omdat het gebied door de voortdurende opslibbing vrij hoog was komen te liggen, kon het goed in gebruik worden genomen als akkerbouwgebied. De nieuwlanden werden over het algemeen verdeeld onder de bestaande nederzettingen van het oudland. Dit is terug te vinden in namen als Weidumernieuwland en Wijngaardsternieuwland.

Een gedeelte van de ingepolderde landen is in gebruik genomen door kloosters. Het klooster Bloemkamp is rond 1190 gesticht in het nieuwland. Aan de randen van de Middellzee lagen ook enkele kloosters zoals het Thaborklooster en Nijklooster. De hoeveelheid grond was beperkt, omdat de omringende dorpen het nieuwland zelf graag in gebruik namen. De kloosters verkregen hun goederen door dijkdoorbraken en overstromingen. Wanneer een eigenaar de lasten van dijkherstel niet kon opbrengen na een doorbraak, dan namen de kloosters deze landen over. De Krenser Arm is op deze wijze in zijn geheel door een klooster aangelegd.

De hogere gronden met een kleiige structuur werden in gebruik genomen als akkerland. De verkaveling van de gronden die bij de zuidtak van de Middellzee horen, is vrij onregelmatig blokvormig. Dit is te verklaren door de spontane ontginningen vanuit het oudland, waardoor de kavels van de verschillende grondgebieden niet op elkaar aansluiten. Het onregelmatige karakter is ook een gevolg van oude geulen in dit gebied. Deze geulen waren belangrijk voor de afwatering en werden aangehouden als kavelscheiding. Het gebied ten noorden van de Krenser Arm is veel rationeler ingedeeld met een overwegend blokvormige verkaveling. In het Bildt is meer planmatig gewerkt. De edellieden die het initiatief hadden genomen tot de ontginning, hadden het maken van winst voor ogen en deelden het gebied zo efficiënt mogelijk in. In het zuiden van het Bildt is echter ook een onregelmatige verkaveling te zien die voortkomt uit ontginningen van het oudland van Westergo. In de afwateringssloot langs deze sluizen van Oude Leije, Oude Bildtzijl en Nieuwe Bildtzijl - de Kadijkstervaart en de Oude Rijd - is nog de loop te herkennen van één van de twee diepe stroomgeulen die vóór de inpolderingen in de Middellzee lagen. De andere geul wordt nog gevolgd door de sloten Holle Rij, Blikvaart en Zuidhoekstervaart. De vrij onregelmatige loop van deze sloten staat in sterk contrast met de rechte lijnen die voor de rest van het Bildt zo kenmerkend zijn.

Delfstoffenwinning

In het gebied Middelzee-Marne heeft geen noemenswaardige delfstoffenwinning plaatsgevonden.

Verkeersfunctie

Tot ver in de 19e eeuw vormden waterwegen de belangrijkste transportroutes in Friesland. Vanaf de eerste inpolderingen van de Middelzee verliep het vervoer van goederen en personen over gegraven vaarten. In het zuidwesten van het Middelzeegebied vormen de vaarten een vrij onregelmatig patroon terwijl de vaarten in het Bildt overwegend het rechte wegenpatroon volgen. Voor het grotere verkeer werd halverwege de 17e eeuw een aantal van deze vaarten vergraven tot doorgaande trekvaarten. Dit hield in dat zij verbreed en uitgediept werden en voorzien van een of twee jaagpaden of trekwegen. Deze vaarten werden bevaren door trekschuiten voor het vervoer van goederen en personen. De trekschuiten werden voortgetrokken door paarden, die over de trekweg liepen. De belangrijkste trekvaart in het gebied wordt gevormd door de noord-zuid lopende Zwette/Sneekertrekvaart. Halverwege de 17e eeuw is het deel van de Zwette tussen Leeuwarden en Sneek ingericht als trekvaart. Voor de ontsluiting van de afzonderlijke dorpen langs de rand van de Middelzee werden opvaarten gegraven die aansloten op de trekvaart. Deze opvaarten zijn later vaak gebruikt voor het vervoer van terpaarde bij de reeds genoemde terpafgravingen. De Harlingertrekvaart tussen Harlingen en Leeuwarden doorkruiste het Middelzeegebied van oost naar west. Deze trekvaart loopt nog door het gebied onder de naam Zijlsterak. Even ten zuiden hiervan loopt het in de jaren dertig van de 20e eeuw aangelegde Van Harinxmakanaal.

De meeste wegen in het gebied zijn aangelegd op reeds bestaande dijken die de hoogste delen in het landschap vormden. Zo lopen over de dijken die de Middelzee begrenzen vrijwel overal wegen. De rijksstraatweg Sneek-Leeuwarden loopt voor een groot gedeelte over de Middelzeedijken. In het zuidwesten van het Middelzeegebied volgen de wegen het onregelmatige patroon van dijken; in het smalle middengedeelte liggen uitsluitend oost-west lopende wegen. Sommige hiervan vormen een verbinding tussen Oostergo en Westergo, andere zijn mied- of hooiwegen die dood lopen op de Zwette. Het wegenpatroon in het Bildt is veel regelmatiger en bestaat uit een aantal rechte, oost-west lopende wegen met dwars hierop een aantal kleinere wegen.

Met de komst van de spoorwegen eind 19e eeuw kwam er een nieuwe manier van vervoer over land bij. Van Leeuwarden uit werden spoorlijnen aangelegd naar het zuiden richting Sneek en Heerenveen en naar het westen richting Harlingen. Via het Bildt liep eveneens een spoorlijn richting Harlingen. Deze lijn werd voornamelijk gebruikt voor het vervoer van aardappelen; in de vorige eeuw speelde het Bildt namelijk een belangrijke rol in de pootaardappelenteelt. Hoewel deze spoorlijn is opgeheven, zijn in het landschap nog restanten terug te vinden van de spoordijk en zijn nog enkele tot woning omgebouwde stations te herkennen.

Defensiefunctie

In het deelgebied Middelzee-Marne worden geen verdedigingswerken aangetroffen zoals stinsen of vestingwerken. Landgoederen zijn evenmin aanwezig.

Karakteristieke historisch-geografische elementen en patronen Middelzee-Marne

Fysische geografie:

- voormalige zeeboezem

Woonfunctie

- verspreide bebouwing in Middelzee; één dorp: Nijland
- zijldorpen in het Bildt
- lineaire nederzettingen langs wegen in het Bildt
- lineaire nederzettingen langs zeedijk in Het Bildt

Agrarische functie

- onregelmatige blokvormige verkaveling in het zuidelijk deel van de Middelzee
- regelmatige blokvormige verkaveling in het noordelijk deel van de Middelzee
- planmatig ingedeelde regelmatige blokverkaveling in het Bildt
- akkerbouw

Waterstaatsfunctie

- oudste dijken: offensieve bedijkingen in het zuidelijk deel van de Middellzee
- netwerk van inpolderingsdijken; enerzijds kleine kaden evenwijdig aan Middellzeedijken, anderzijds grotere dwarsdijken
- binnendijken
- kloosters
- Zwette

Delfstoffenwinning

- geen

Verkeersfunctie

- vrij onregelmatig patroon van vaarten in het zuidelijk Middellzeegebied
- regelmatig patroon van rechte vaarten die het wegpatroon volgen in het Bildt.
- trekvaarten
- netwerk van wegen die van oudsher de dijken volgen
- wegen in het zuidwestelijk deel van de Middellzee met een bochtig verloop
- wegen in het smalle middengedeelte van de Middellzee alleen oost-west lopende (soms doodlopende hooiwegen)
- wegen in het Bildt zeer regelmatig patroon van oost-west lopende wegen met dwars hierop zijwegen
- spoorlijnen

Defensiefunctie (recreatiefunctie)

- geen

Literatuur

Baas, H.G., P.P.D. Burm, W.A. Ligendag en V. Vreugdenhil (1997). Historische geografie in kaart. De selectie van aandachtsgebieden en elementen en patronen van bovenregionale betekenis, onderverdeeld naar landschapvormende functie. Hoorn.

Grote Provincie Atlas van Nederland 1:25.000 (1995). Friesland. Groningen.

Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000 (1990). Deel 2 Noord-Nederland 1851-1855. Groningen.

Hacquebord, L. (1991) Het noordelijk zeekleilandschap. In: S. Barends et al (red). Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering. Utrecht, pp. 57-66.

Kramer, E. (1988) Onderzoek naar Stienswieren in Friesland en Groningen. In: M. Bierma et al (1988). Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied. Groningen, pp. 214-225.

Langen, G.J. de (1979) Middeleeuws Leeuwarden. De opgraving Gouverneursplein-Sint Jacobsstraat. Groningen.

Mol, J.A. (1992) Middeleeuwse kloosters en dijkbouw in Friesland. In: E.H. Walsmit en M.H. Boetes Strijd tegen het water. Het beheer van land en water in het Zuiderzeegebied. Zutphen, pp. 21-34.

Rienks, K.A en G.L. Walther (1954) Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân. Bolsward.

Sannes, H. (1951) Geschiedenis van het Bildt. Deel 1. Franeker.

Stichting voor Bodemkartering (1974) Bodemkaart van Nederland (1:50.000). Blad 5. Wageningen.

Stichting voor Bodemkartering (1976) Bodemkaart van Nederland (1:50.000). Blad 10. Wageningen.